بەلقاس
ناوچەی لەبیرکراوی کەرکووک و شارەزوور

ئەحمەد تاقانە
(کەرکووک)

پێشەکی

چەند سەرچاوەیەکی کۆن و ڕەسەن و باوەڕ پێکراوی سەردەمی عوسمانی، ناوی " بەلقاس " یان بە ناوچە، یان بە لیوا، یانیش بە تایەفە ناوبردووە. دیارە لەم چەند ساڵانەی دواییشدا لە ناو ئەرشیڤە کۆنەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا کە بۆ تورکیای ئەمڕۆ ماونەتەوە، هەندێک بەڵگەنامەی هەر ئەو سەردەمە کەوتوونەتە بەر دەستان و زانیاریی باشیان لێ ڕوون بووەتەوە. دیارە ئەگەرچی زۆریان پێوەندییان بە کورد و کوردستان و شارەزوور و کەرکووک و شارەکانی دیکەوە هەیە، بەڵام دەکرێ بڵێین هێشتا کەمتر کەوتوونەتە بەر چاوی لێکۆڵەرەوە و مێژوونووسانی کوردی ئەم سەردەمەمان، بۆیە لەو کتێبە مێژووییە کوردییانەی - بەلای کەمەوە ئەوانەی من دیومن (ناوی بەلقاس)یان تێدا بەرچاو ناکەوێ، مەگەر تەنیا لە وەرگێڕانەکاندا، ئەویش وەک ناوێکی ڕووتی بەبێ هیچ زانیارییەک و ڕوونکردنەوەیەک.

ئەو سەرچاوە عوسمانییە کۆنە ڕەسەنانەی لەم وتارەمدا ئاماژەم بۆ کردوون، "چاپە ڕەسەنە باوەڕ پێ کراوەکانیان"ن و لەبەردەستدان و سوودمان لێ وەرگرتوون.

هەرچی ئەو چاوگانەشە کە پشتیان بەو بەڵگەنامانە بەستووە کە دەفتەری سەرژمێریی ورد و تۆمارێکی زۆری زانیارییان تێدایە، لە پێناوی باج و سەرانە لێ وەرگرتن لەلایەن دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی عوسمانییەوە بەوردی ئامادە کراون لە بەردەستماندا نین!!. بەڵکو هەندێکیان لە شێوەی لێکۆڵینەوە لەلایەن کەسانێکەوە بڵاوکراونەتەوە، زۆر جێی متمانە نین، بە تایبەتی ئەو بەڵگە کۆنانە، بە پیتی عەرەبی و بەڕێنووسی پڕ لە گرفتی ئەو سەردەمانە نووسراون، وەک لە خوێندنەوەیاندا هەندێک جیاوازیی بۆچوون پەیدا دەبن، هەندێکیش لەبەر دەمارگیری، لێکۆڵەرەوەکان لە خوێندنەوەیاندا

سوڵتان سولەیمانی قانوونی

نارەوا بەلای دیکەیاندا دادەتاشن، بۆیە لەهەندێک لایەنیاندا دەبێ بە ئاگایی و هۆشیارییەوە سوودیان لێ وەربگرین، چونکە، لەگەڵ ئەو تێبینییانەشدا زانیارییەکی باشمان لەو ڕێیانەوە دەست دەکەوێ و ناچارین بەو شێوەیە لێیان وردبیینەوە.

مێژوو پێمان دەڵێ: کوردستانی نیشتیمانی ئازیزمان، هەمیشە ڕێی هاتوچووی داگیرکەرانی جۆراوجۆری بەسەرەوە بووە، هەر هەمووشیان هەوڵی کۆمەڵکوژی و گۆڕینی دیموگرافی و ناوی شوێنەکانیان داوە، ناوی گەلی دیکەیان بە زمانەکانی خۆیان سەپاندووە، بەڵام گەلی کورد بەوەی کە گەلێکی زیندوو بووە، هەرکە ئەو داگیرکەرانە لەبەر هەر هۆکار و بارودۆخێکەوە بووبێ، لێی دوور کەوتوونەتەوە و جێیان هێشتووە، نیشتیمانە جوانەکەی بردووەتەوە سەر دۆخە ڕەسەنەکەی خۆی، ئەگەرچی ئەو داگیرکەرانەش بایی ئەوەندە شوێنەوار و ناو و هێمایان لێ بەجێ هێشتوون کە ببنە مایەی گێڕانەوەی ئەو چیرۆکە قێزەونە ئەفسانەئامێزانە و جارناجاریش سەرەداوێک بن بۆ دۆزینەوەی ڕاستییە مێژووییەکانی ئەو سەردەمە بە دووکەڵ و چەڕە دووکەڵ تەنراوانە. ناوی " بەلقاس " یەک لەو ناوانەیە کە بەسەر دەڤەرێکی نیشتیماندا سەپێنراوە و هەر کە بارودۆخەکە هەندێک ڕەویوەتەوە بزر بووە و لەگەڵ بارودۆخە کشاوەکەدا، کشاوەتەوە دواوە و لە ناو لاپەڕە کۆنەکانی مێژوودا ون بووە. چیرۆکەکەش بەم شێوەیە دەبینین:

شارەزوور و لیوا و ناوچەکانی سەردەمی سوڵتان سولەیمانی قانوونی

(کاتب چەلەبی " مستەفا حاجی خەلیفە / ١٦٠٨ - ١٦٥٧ی ز ") لە چاپی یەکەمی ساڵی (١١٤٥ی کۆچی - ١٧٣٢ / ١٧٣٣ی ز)ی کتێبی جیهان نوما (جهان نما)یدا کە ئیبراهیم موتەفەرریقە (١٦٧٤ - ١٧٤٤ی ز)ی لە چاپدەر و بڵاوکەرەوەی کتێبەکە، بەشێکی لە کارەکانی " ئەبو بەکر بەهرامی حەنەفیی دیمەشقیی زانای گەورە، کە ساڵی (١١٠٢ی کۆچی - ١٦٩١ی ز) کۆچی دوایی کردووە، زانیاری خستووەتە سەر زانیارییەکانی کاتب چەلەبی و لەبارەی ئەیالەتی شارەزوورەوە نووسیویەتی دەڵێ:

" ئەوە لە بیر ناکرێ کە وڵاتی ئەیالەتی شەهرەزوول (شارەزوور)، ئەگەرچی لەمەوپێش لە هەرێمی چیا (اقلیم الجبل)دا، واتە لە بەشی ئێراقی عەجەمدا تا ڕادەیەک باسی لێوە کرا و ڕوون کرایەوە، بەڵام ئەم هەرێمە جار و بار پێوەندیی بە هەرێمی ئێراقی عەرەبەوە هەیە، جگە لەوەی پەسنەکانی لەسەر وڵاتی کوردستان دەژمێررێ، بەپێی یاسا و بنەمای دەوڵەتی بەرزی عوسمانی بە ئەیالەتێکی سەربەخۆ دادەنرێ، بە شیاومان زانی لێرە باسێکی لێوە بکەین و دەستەواژەی جوگرافیای ((ئەبو بەکری کوڕی بەهرامی دیمەشقی))یش لێرەدا وەک خۆی بچەسپێنین و بخەینە ناو ڕستی دێڕەکانەوە.

ئەیالەتی شەهرەزوول - شارەزوور: ئەم ویلایەتە ئەیالەتێکە لەسەر سنووری عەجەم (ئێران)، کە بە بەشێک لە هەرێمی کوردستان دادەنرێ و زۆربەی ویلایەتەکانی لە تایەفەی گۆران پێکدێن. دەڤەری حەریر، وڵاتی (سۆران)ە، لە ژێر دەسەڵاتی فەرمانڕانانی گۆران و میرەکانی ئەردەڵاندا بوون، دەمێک سەر بە عوسمانییان و گاهێک سەر بە قزڵباشان "ئێرانی شیعە" بوون، زۆربەی وڵاتەکە لەوان وەرگیرا و خرایە سەر ئەیالەت (مەبەست ئەیالەتی شارەزووری سەر بە دەوڵەتی عوسمانییە - تاقانە)، ئێستا ئەوان شارۆچکەی حەسەن ئاباد (حەسەن ئاوا)یان کردووەتە پایتەخت، کە شارێکە لە نزیک هەمەدان و لەسەر ڕێی شەهرەزوول (شارەزوور)دایە.

سنووری (شارەزوور) بە سنووری ئەیالەتی بەغدا و ئەیالەتی موسڵ و حکوومەتی عیمادییە (ئامێدی) و حەکاری و ئازەربایجان و ئێراقی عەجەمەوە پەیوەستە.

هەروەها دەڵێ:

شارەزوور لە سی و دوو سەنجەق " لیوا " پێکهاتووە: کە ئەمانەن:

١- لیوای ئەربیل ٢ - لیوای شەمامک ٣- لیوای حەریر ٤ - لیوای کۆیە ٥ - ئەبرومان " دواتر ئۆرمان

هەیە. " ٦- ئوشنێ ٧ - باف ٨- برەند ٩- بەلقـــاس ١٠- بیل ١١- ئوتاری ١٢- جـەبەلی حـەمـرین ١٣- چنگۆڵە ١٤ - دەورامـــــان "ناوی دیکەی داوەران"ـە. ١٥- دلجـــوران (دۆڵ گـــۆران؟!! - وەرگـــێـــڕ) ١٦- سرووچک ١٧ - سەیید بەرنجین ١٨- شەهربازاڕ ١٩- شەهرەزوور ٢٠- قـەڵای عوجـوور ٢١- غـازی کوشان" غازی قران " ٢٢- مەرکاوە " مەرکوە " ٢٣- هەزارمێرد ٢٤ - ڕۆدین ٢٥- مەهڕووان- میهرەبان- مهربان ٢٦- شەمیراە (دەبێ شەمێران بێ - وەرگێڕ) ٢٧- قەرەداخ ٢٨- قـزلـجـە ٢٩- لـیـوای بەبە(بابان) ٣٠- لـیـوای زەنـگـە (دەبـێ زەنـگـنـە بـێ!! بـە هـەڵـەی چاپ نـوونـی دووەمی پەڕی بێ - وەرگـێـڕ) ٣١- لـیـوای کـەرکـووک ٣٢- ئەنجیران. " (١)

ئەوەی سەرنجمان ڕادەکێشێ ئەوەیە (جیهاننما) کە نێوانی شوێنەکانی بە سـەعـات دیار کـردووە و بۆ دێی ئەغـاچلەر (أغـاچلر = کـە دیارە هەر ئاغـجـەلەر -ی ئێستایە و دواتر دێمەوە سەر باسەکە - تاقانە ") کە دەڵێ: ناوی دیکەی ئەلقـاس "القـاص"ـە و سـەر بە کـەرکووکـە و لە مـووسـڵـەوە بۆ شـەهرەزوور تا ئەغـاچلەر (ئاغجەلەر) سێ سەعاتە. (٢)

بەلای ئەولیا چەلەبی (حافز محەمەد زیللّی "١٦١١ - ١٦٨١ی ز")یشـەوە لە "سـیـاحـەتنامـە- کـەیدا، سەنجەقەکانی" ئەیالەتی شارەزوور "شەهرەزوور" لە سی و یەک سـەنجـەق و هەشـتـا و پێنج زەعـامـەت و هەشت سەت و شەش تیمار پێکهاتووە. (٣)

کەچی (هەر ئەولیا چەلەبی) خۆی لە (لاپەڕە/ ١٨٨) دا دەڵێ: ئەیالەتی شـارەزوور (شـەهرەزوور) بیـست سـەنجـەقـە، هەمـووشـیـان خـاوەنی دیوان و نۆکـەر و بەگزادەگەلی خاوەن ئاڵای خۆیانن و سەرۆک - سـەرباز " چەری باشی " یان هەیە و سەنجەقەکان ئەمانەن:

" سـرووج - هەولێـر (اربیل) - کـەسنان - شـەهر - چنگۆڵە (جنکولە) - جـەبەل حـەجـەر (دەبێ جـەبەل حـەمـرین بێ! - هزارود (دەبێ هەزارمـێـرد بێ!) - دوالحوران (دەبێ دولجوران - و چەمی گۆران -ی ئێستا بێ!) - مرکادە (مەرکاوە) - حەزیر (دەبێ حەریر بێ!)

رودین - تیل گـاری - سیەهـ زنجیر (سیە زنجیر) - عـوجـوور (عـجـور) - ئەبرومـان (ابرومـان) - داودان - پاق - (بەلقاس - بلقاص) - اوشتی - قەلعە غازی - شارەزوور (شهرزور) سەنجەقی پاشایە"، واتە پاشای لێ دادەنیشێ ". (٤)

وەک دەبینین لێرەشدا ناوی لیـوای بەلقاس (بلقاص) دیسان هەر بەو شێوەیە ناو هێنراوەتەوە.

پەچەوی - ئیـبـراهیم ئەفـەندی - پەچەوی (١٥٧٤ - ١٦٥٠ی ز) یش لە کـتـێبی " مێژووی پەچەوی " دا، کە باسی لەشکرکێشی و (گرتنی شارەزوور و قەڵای زەڵم)ی سەردەمی سوڵتان سولەیمانی قانوونی دەکات دەڵێ:

" پێشتر لە سەروبەندی لەشکرکێشیی سوڵتان بۆ سەر بەغدای پایتەختی جێنشینێتیدا، قەڵایەکی پتەو کە بە قەڵای زاڵم ناسراوە، کە دەوروبەر و لایەکانی کێوستانە و هـاتن و چوونـە ناوەوەی دژوار و داخـــــــراو و دەرەوە و ناوەوەی بە کوردی چیایی (دێوئاسایی!!)یەو دەکەوێتە ناوەڕاسـتی وڵاتی لوڕ. بۆ گـرتن و سـەرپێ شـۆڕکـردنی وڵاتی شارەزوور، کە پێشتر بۆ دەست بەسەردا گرتنی، دامەزراندنی عـوسـمان پاشا و محەمەد پاشای باڵتەچی بەگی بەگگەلانی بەغـدا ڕاگـەیەنرا. سـەربازی بەغـدا و لوڕسـتـــان و هەندێک لە کـوێسـتـــان کـۆ کـراوەتەوە و مـاوەیەکی دوورودرێژ گەمارۆیان داوە، تەنانەت عـوسمان پاشـا لە ڕۆژانی گـەمـارۆدا کـۆچی دوایی کـردووە، لە ئەنجامدا بە چاودێریی خودای پرشکۆی بەندان هێزی دڵی کوردە گەمارۆ دراوەکان بەرباد بوون و میرەکەیان کە ناوی سوهراب بوو، شەوێک ئامادەکاریی بۆ ڕزگارکردنی سەری خۆی کرد و قـەڵای جێهـێڵا و هەڵات. محـەمـەد پاشای ئامـاژە بۆ کـراویش برێکی لە پارێزەرانی قـەڵا و دژدار دادەمـەزرێنێ و ئەو قـایمکاریـیـانەی سـەر بەون و ئەو قەڵایانەش کە ناویان هاوار و نقوود و پاسگە و شەمێران و فـرانجـە (فرەنجـە) بوو گـیـران، جگە لەمانەش ئۆغـورلو بەگ و مـیر یەسـاق بەگ لە میرانی سورخسـەران، لەگەڵ دوو هەزار مـاڵی عـەشـیـرەتیـان و مـیـر مـحـەمـەد سـەیف بەگ، بـەگی بانە و یووسف بەگ-ی سـتـارە و بوداق-ی بەگی برووجە و جـیـهـانشـای بەگی ئۆرخان بەگ کلیلی قـەڵاکـانیـان ڕادەسـتی دەرگـای پاتشـای ئیـسـلام کـرد و گوێڕایەڵی و بەڵێنی بەدوو کەوتنیان دا و بەگشتی وڵاتی شـەهرەزوول (شـارەزوور) و (ناحـیـەی بەلقـاص) بوونە بەشێک لەو دەڤەرە پارێزراوانەی شاهانە و دامەزراندنی حوکمداریان لەلایەن پاتشاییەوە بە نووسین داوا کردووە، کە ئەم مـوژدانە بە لەشکری ئیـسلام گـەیەنراوە خـۆشیی تازە و شـادیی بێ ئەندازە پەیدا بوو و مـوراد بەگ کـە یەکـێـک بووە لە مـیـرەکـان، دامـەزرێنراوە و نێـرراوەتە ئەوێ. " (٥)

ئەوەی لێرە مەبەستمانە لەم سی و دوو لیوایە، لیوای نۆیەمـیـانە کـە لیـوای (بەلقـاس)ـە کـە لە هەمـوو ئەو سەرچاوانەدا لە شێوەی " بلقاص " نووسراوە.

مینۆرسکی

ناوی بەلقاس

وەک بینیمان لەلای کاتب چەلەبی لە جیهانـنوما " جهاننما " دا ناوەکە بەلقاس (بلقاص)ـە.

هەموو ئەو سەرچاوانەی پێشتر باسمان لێوە کردن و سەرچاوەی کۆن و ڕەسەن و باوەڕ پێکراون، ناوی ناحیەکە بە " بەلقاس - بلقاص " ناو دەبەن.

لیژنەیەک بۆ لێکۆڵینەوە پێکهێنراوە، بۆ توێژینەوە لەو بەڵگەنامانە لەسەردەمی عوسمانییەوە ماونەتەوە، پرۆژەکە بە سەرپەرشتیی مامۆستا (د. یووسف سارینای) ئەنجام دراوە، یەک لەو پرۆژانە لێکۆڵینەوەیە لەو دەفتەرەی تەواوی ناوەکەی بەم جۆرەیە: (دەفتەری ژمارە / ٣ی تاپۆ و کادەسترۆ لە ئەرشیڤی قیوودی قەدیمە - تۆمارە کۆنەکان - دەفتەری تۆماری تێکڕایی لیوای کەرکووک)ـە، (٨٣) لاپەڕەیە و مێژووی لەسەر نییە، بەڵام لە توغرا - مۆری شاهانە -ی سەرەتاکەیدا ناوی "سولەیمان شای کوڕی سەلیم شای هەمیشە سەرکەوتوو"ی لێ نووسراوە کە سولەیمانی قانوونییە. وەک لێکۆڵەرەوە دەڵێ، لە سەرچاوەیەکی زۆر و جودا جودادا ساڵەکەی بە (٩٥٥ی کۆچی / ١٥٤٨ی زایین) دانراوە، لەگەڵ چەند دەفتەرێکی دیکە، کە پێوەندییان بە کەرکووک و شارەزوورەوە هەیە، یەک لەو دەفتەرانە ئەمەیە کە بەم جۆرە باسی لێوە کراوە: دەفتەری چڕکراوەی ژمارە (٢٨٥) کە لە (٩٦٨ی کۆچی / ١٥٦٠ی زایین) نووسراوە زانیارییەکان لە هەردووکیاندا وەک یەکن، واتە هەر ئەنجامی یەک سەرژمێرن. (٦)

چەند تێبینییەک

١ - لە لاپەڕە (١٢)وە زانیاری لەبارەی ئەو کۆمەڵە خەڵکانەوە دەدا کە لە کەرکووکن، بە ژمارە (٨) لەلاپەڕە (١٣ - ١٤) دا باسی بەلقاس دەکات.

٢ - لەو لیستەدا کە لەبارەی باجی وەرگیراوەوە ڕێکخراوە، بە ژمارە (٥٠ - ٧٤) ناوی گوندەکانی بەلقاس تۆمار کراون، لاپەڕە (١٩).

٣ - هەر لەو لیستەی سەرەوەدا بە ژمارە (٢٠٣ - ٢٥٢) ناوی کێڵگە " مەزرەعە " کانی بەلقاس تۆمار کراوە، لاپەڕە (٢٢ - ٢٣).

٤ - لە لاپەڕە (٥١)ـەوە وەرگێڕانی بۆ سەر تورکیی نوێی دەفتەری ژمارە (٣)ی بابەتی لێکۆڵینەوەکەی داناوە، لە لاپەڕە (١١٣)وە باسی گوند و کێڵگەکانی بەلقاس دەکات.

٥ - لە هەموو کتێبەکەدا وەک بۆچوونیان وایە، ناوەکەیان بە نیلقاز نووسیوە، من لەم وتارەی خۆمدا لە هەموو شوێنێکدا وەک بۆچوونم وایە، ناوەکەم بە (بەلقاز) نووسیوە!!

سەرپەرشتیارانی بڵاوکردنەوە، وەک ڕوونکردنەوەیەک - پێم وایە بە زیادەڕۆییەوە - وەک لە گەلێک ناو و شوێنی دیکەدا هەوڵی ئەوە دەدەن ناوەکان بەهەر شێوەیەک بێت ببەنەوە سەر ڕەسەنی تورک و بڵێن ئەمانە تورکن. بۆ ناوی بەلقاس - یش هەروایان کردووە و بە زۆری زۆردارەکی ناوەکە دەکەن بە نیلقاز.

نووسەر لە مینۆرسکی و ئەویش لە گەردیزی -ی گواستووەتەوە دەڵێ:

(یەک لەو حەوت تیرە تورکانەی بە ناوی "کیمەک-ەکان / کیمەکلەر"ـەوە ناسراون و لە سەرەتاکانی سەدەی دەیەمی (زایینی) لە ناوچەی ئیرتیشی ناوەڕاستی ئاسیادا ژیاون، ناوی " نیلهاز Nilhaz" بووە، بەم شێوەیە، تەنیا بەم لێکچوونە زۆر دوورە، بەبێ هیچ بەڵگە و سڵکردنەوە و سەرچاوەیەکی دیکە بڕیاری ئەوە دەدا ئەم (بەلقاس)ـە هەر دەبێ ئەو (نیلهاز)ـە بێ. (٧)

لێکۆڵەرەوانی دەفتەری ژمارە (٣) دەڵێن ڕێی تێ دەچێ (ئەم تیرە و تایەفەیە (کە هەمیشە بە نیلقاز -ی دەنووسێ !!)، لەدەوروبەری ساڵی (١٥٤٠)دا هاتبنە ئێرە، بۆ ئەمەش بەڵگەی ئەوەی هێناوەتەوە کە لە دەفتەرەکانی ژمارە (١٠٢٨) و ژمارە (١٠٤٩)دا کە لەسەردەمی سوڵتان سولەیماندا، واتە دوای ساڵی (١٥٣٤ی زایین) تۆمار کراون باسیان لەم تایەفەیە

نەکردووە. (٨)

دەفتەری ژمارە (١٧٨٩٥)ی کورتەی ویلایەتی بەغدای ساڵی (٩٤٩) کە لێکۆڵەرەوە باسی دەکات دەڵێ: کەنارەکانی پەڕەکانی ژاکاو و هەندێک لای نووسینەکانی نەماوە. دەفتەرەکە لە (٦٠) لاپەڕە پێکهاتووە. دەفتەرەکە بە سوود لە دەفتەرەکانی سەفەوییان ئامادە کراوە، ئەمە لەوەوە تێدەگەین کە لە سەرەتایدا نووسراوە:" دەفتەری ئیجمالی خاسسەی میری میران و میرەکان و زەعیمەکان " زوعەما " و خاوەنانی تیمار لە ویلایەتی بەغدا بەپێی دەفتەرەکانی عەجەمان لە ١٥ی شەعبانی موعەززەم ساڵی ٩٤٩ نووسراوە."

دەفتەرەکە لاپەڕەی کەمی تێدایە، لەلایەکی دیکەوە لێرەدا قانوونامەیەکی تایبەت بە لیواکانی بارگیری و وان و ئەرجیش، هەروەها دیباجە "پێشەکی"ی دەفتەرێکی تۆمار لە کۆتاییدا هەیە.

لە دەفتەرەکەدا (٥) زەعامەت و (١٢٠) تیماری سەر بە لیوای کەرکووکی تێدایە. لیوای کەرکووک، لە ناحیەکانی کەرکووک و داقووق و - مەوازیع " مواضع (Mevazi)" پێکهاتووە.لە بەشی تایبەت بە لیوای کەرکووک، بەشە نووسراوەکانی بەشی چەپی خوارەوەی هەموو لاپەڕەکان بە هۆی چرچولۆچییان لەناوچوون. بەم هۆیەوە ژمارەی ئەو گوندانەی لە لیواکەدان دیار نەکراون.

لەو شوێنانەدا کە دەخوێنرێنەوە لە ناحیەی داقووق (١٠)، لە ناحیەی کەرکووک (٢٣) لە ناحیەی مەوازیع (٧) یەکەی نیشتەجێ بوون و لە ناحیەی داقووق (١)، لە ناحیەی کەرکووک (٢٣) دانە کێڵگە هەیە. (٩)

ئەمە هەموو ئەو زانیارییانەیە لەبارەی ئەو دەفتەرەوە باس کراوە.

دیارە هەرسێ بەشی ئەوسای لیوای کەرکووک تۆمار کراوە، ناوی بەلقاس -ی تێدا نییە!! بەڵکو ئەو بەشەی دواتر ناوی بەلقاسی دراوەتێ دەبێ ئەو ناحیەیە بێ کە مەوازیع - یان پێ گوتووە، خۆ ئەگەر ساڵی ٩٤٩ی کۆچی، ساڵی نووسینەوەی ئەو دەفتەرە بەلقاس لە ئارادا بووایە ناوەکەیان تۆمار دەکرد، کەواتە ئەم نووسینەی کە دەڵێ: لە دەفتەری ساڵی ٩٤٩ کۆچیدا نووسراوە " لە بری بەروبوومی گوندانی بەدەر لە دەفتەر " دەبێ دواتر خرابێتە سەر زانیاریی ناو دەفتەرەکە و من وای بۆ دەچم کە دەستەواژەیەکی وەها بۆ دەستنیشانکردنی " دۆزێکی وا بایەخدار " کە مێژووی هاتنی ئەم کۆمەڵە خەڵکەیە، پشتی زۆر پێ نابەسترێ، کە نووسەر بەم جۆرەی خوارەوە لێکی دەداتەوە:

لە دەفتەری ساڵی ٩٤٩ی کۆچی (١٥٤٢ / ١٥٤٣ی ز) دا نووسراوە: بەروبوومی تایەفەی بەلقاس، بەدەر لە دەفتەر "، واتە ئەوەی لە دەفتەردا تۆمار نەکراوە " نزیکەی (٥١,٠١٧)یە، ئەمە تێماندەگەیەنێ ناوی ئەم تایەفەیە پێشتر لە دەفتەرەکاندا تۆمار نەکراوە، لەمەوە تێدەگەین ئەمانە لە ساڵانی (١٥٤٠)دا لێرە نیشتەجێ کراون، ئەمە لەلایەن ناوی کەسانیش و شوێنەکانیشەوە بایەخی هەیە، چونکە دەبێ ئەم تایەفەیە لەو شوێنانەدا کە خۆیان دایانمەزراندوون نیشتەجێ بووبن، یانیش لەو گوندانەدا کە پێشتر چۆڵ کراون و ئەمان هاتوونەتە ناویەوە. ئەگەر گوندی چۆڵکراو هەبووبێ دەبێ بەر لە (١٥٣٦)ی ساڵی لەشکرکێشیی سوڵتان سولەیمانەوە بووبێ بۆ سەر ئێراق، چونکە لەو دەفتەرانەدا کە لە ئەنجامی یەکەمین سەرژمێریدا هاتوونەتە کایە، نە ئەو گوندانەی لێی نیشتەجێ بوون و نە ناوی خودی تایەفەکەی تێدانییە.) (١٠)

بەڕای منی "نووسەری ئەم وتارە: هێشتا ئەو تیرە تورکەی ناوەڕاستی ئاسیایە وەک خۆی گوتوویەتی "نیلهاز Nilhaz"ە نەک "نیلقاز Nilkaz"، تەنانەت ئەم ناوەی دواییشیان هەر دوورە لە ناوی " بەلقاس " . بەڕای من ئەم هەوڵە بەدگۆڕینەوەی (بەلقاس)ە بە نیلقاز، تا نزیکی بکاتەوە لە ناوی ئەو تیرە تورکەی ناوی نیلهاز بووە، کارێکی ناڕەوا و نازانستانەیە، کە وەک بینیمان ئەو چەند سەرچاوە ڕەسەنە هەرە کۆنە باوەڕ پێ کراوە عوسمانییانەی نزیکی ئەو سەردەمانە بەو شێوەیەیان تۆمار کردووە.

لەلایەکی دیکەوە، هەر لەو کتێبەدا لە باسی مەقامی شێخ ئەحمەدی هیندی لای دێی سووورداش ناوی ناحیەکە لەشێوەی (Belkar) دەنووسێ، ئینجا بە تەکیەوە نیلقاز -ە بەدگۆڕاوەکەی خۆی دەخاتە ناو کەوانەیەکەوە، کە لاتینییەکەی بەم شێوەیەیە:

(Belkar [Nilkaz])(١١)، دیارە ئەوەی دەرەوەی کەوانەکە بە پیتە عەرەبییەکەی پێی نووسراوە، (بەلقاز)ە، ئینجا یان خاڵی پیتی "ز"ییەکەی - لەڕێنووسە عەرەبییەکەیدا - لێ کەوتووە، یانیش هەر هەڵەی تایپی ئاساییە و لەگەڵ ئەو چەند سەرچاوە بەبایەخەدا یەک دەگرنەوە کە ئاماژەمان بۆ کردن. ئێمە دەفتەرەکە، یان کۆپیی دەستنووسە ڕەسەنەکانی دەفتەرەکەمان لەبەر دەستدا نییە، بەڵام بەپێی ئەو بەڵگانەی سەرەوە ئێمە دڵنیاین کە وشەکە دەبێ بەلقاز " بلقاص " بێ. لەبەر ئەوەی وەک وتمان، بەڵگەی نییە و بە دەستکارییەکی ناڕەوا ناوەکەی لە (بەلقاس)ەوە

کردووەتە نیلقاز و بەم پێیەش لە کتێبەکەیدا لە هەموو جێیەکاندا هەر بەو جۆرەی نووسیوە، من لە هەموو شوێنەکاندا بە " بەلقاس " م نووسینەوە.

هەروەها نووسەری تورکی ناوبراو بوونی ناوی تورکیی کەسان و شوێنەکانی ئەم کۆمەڵە، بەبەڵگەی پشتگیریی بۆچوونی بە تورک بوونی دانیشتووانی ناوچەکە دادەنێ، کە بەپێی قسەی خۆی لە ناوی ٢٤ گوند ١٤ یان لە ناوی ٥٠ کێڵگە ٣٧ یان بەتورکین و هەندێک قسەی دیکەشی کردووە.

ئێمە لێرەشدا زۆر بە سادەیی دەڵێین (کە ئەوەش دەزانین داگیرکەری تورک لە ژێر هەر ناو و بیانوویەکەوە بێ هەزار ساڵ ئەم ناوەی داگیر کردووە!!) ئەگەر ناوی کەسان و شوێنەکان بەڵگەی بنەچەی ئەتنیکی بن، خۆ زۆربەی هەرە زۆری ناوی سوڵتانە عوسمانییەکان بە عەرەبین و سوڵتانەکانی عوسمانیش "بەپێی ئەم جۆرە بۆچوونە نالۆجیکییە!" دەبێ عەرەب بن، کە وانییە و ئەو ناولێنانانە گەلێک هۆی دیکەیان هەیە و ئێرە جێی درێژەدان بەم بابەتە نییە.

من بەپێی ئەو بەڵگانە کە لەو ماوە دیارەدا ناوەکە دەرکەوتووە و لە دەفتەردا ناوەکە تۆمار کراوە و چەند ساڵێکی کەمی بەسەردا تێنەپەڕیوە، ناوەکە لە گۆڕێدا نەماوە، لەگەڵ نووسەرەکەدام، بەڵام ئەم ناوە وەک بینیمان لەوەوە نەهاتووە کە نووسەر دەڵێ تیرەی نیلهاس-ی لێ نیشتەجێ کراوە!! کە دواتر دێمەوە سەر ئەوەش.

هەر بۆ گریمانە دەڵێم ئەگەر وابووایە، ئەوە دەوڵەتی عوسمانی دەبوو نیشتەجێی کردبن و هیچ هۆیەک لە ئارادا نییە بۆ نەمان و ون بوونی ناویان، چونکە دەسەڵاتی عوسمانی چەند سەدەیەک دوای ئەوەش لەم ناوەدا جێگیر و دەسەڵاتدار بووە.

باسێکی زۆر کورتی مێژووی سیاسیی ئەو سەردەمەی ناوچەکە

لە سنووری سەردەمی ئەم باسەدا، سوڵتان سولەیمانی قانوونی (١٤٩٤ - ١٥٦٦ی ز) فەرمانڕەوا و ئیمپراتۆری عوسمانی بووە، کە خۆیان بە " خەلیفەی پێغەمبەر و نوێنەری ڕێبازی سوننە " زانیوە و سەپاندووە. لەلایەکی دیکەوە، شاتەهماسپ -ی سەفەوی (١٥١٤ - ١٥٧٦ی زایین) فەرمانڕانی ئێرانی شیعە بووە.

ساڵی (٩٤٥ی کۆچی - ١٥٣٨ / ١٥٣٩ی زایین) سەفەوییەکان وڵاتی شیروان (١٢) دەگرن و فەرمانڕەواییەکەی دەدرێتەدەست ئەلقاس میرزا (١٥١٦ - ١٥٥٠ی زایین)ی براگچکەی شا تەهماسب. (١٣)

لەبەر ئەوەی ئەلقاس میرزا چاوی لە فەرمانڕەوایی بووە و بەوەی کە کوڕی شا ئیسماعیل بووە، خۆی بە میراتگر زانیوە، بۆیە کاتێک کە فەرمانڕانی موڵکی شیروان بووە، ساردی دەکەوێتە نێوان شاتەهماسب و ئەلقاس میرزا و وردە وردە ناکۆکییەکە پەرەدەستێنێ و دەگاتە جەنگ (١٤)

شا تەهماسب لەشکر دەکاتە سەر ئەلقاس میرزای برای و ئەمەی دواییان دەزانێ بەرگە ناگرێ، ساڵی (٩٥٤ی کۆچی / ١٥٤٧ - ١٥٤٨ی زایین) لە نیمچە دوورگەی قرم-ـەوە بە دەریادا خۆی دەگەیەنێتە ئیستەنبوڵ و پەنا دەباتە بەر سوڵتان سولەیمانی قانوونیی عوسمانی (١٥)

سولاقزادە دەڵێ: ئەلقاس ماوەیەک بە سەرگەردانی دەگەڕێ، ئینجا لە دەشتی قەپچاق و بەسەر نیمچە دوورگەی قەرەمدا خۆی دەگەیەنێتە گەرووی ئیستەنبوڵ و پەنا دەباتە بەر سوڵتان سولەیمانی قانوونی.

هەروەها دەڵێ: سوڵتان پێشوازییەکی گەرمی لێ دەکات و ڕێزێکی زۆری لێ دەگرێ و پشتگیرییەکی باشی دەکات و دیارییەکی زۆری بۆ دەنێرێ. دوای ئەوەی دڵنیا دەبێ، داوای جەنگی وڵاتی خۆرهەڵاتی دەکات و سوڵتانیش داواکارییەکەی پەسند دەکات. سوڵتان لەبەر ناکۆکیی ڕێبازی ئایینی چاوەڕێی بچووکترین هەل و بیانوو بووە، هاتنی ئەلقاس ئەوەی بۆ ڕەخساندووە. لەو لەشکرکێشییەدا گەلێک شار و شارۆچکە گیرا تا گەیشتە تەورێز و ئەوێشی گرت و ئامادەکاری بۆ ئەوە دەکرا ئەلقاس میرزا ببێتە حاکمی ئەو شارە. لەو کات و لەو ناوەدا سوڵتان بۆی دەردەکەوێ ئەلقاس میرزا شایەنی ئەوە نییە و هەر لەوساوە کە حاکمی شیروان بووە بەدکارییەکی زۆری لەگەڵ خەڵکدا کردووە. سوڵتان کە بەمە دەزانێ واز لە نیازی جەنگی ئێران دەهێنێ و یەکسەر لە تەورێزەوە ڕوو دەکاتە شاری وان و " بە کورتی " ئەوێش دەگرێ. محەمەد پاشای وەزیری دووەمیش بۆ پارێزگاریی بەغدا نێررا و ئەلقاس میرزاش داوای یارمەتیی کرد بچێتە سەر ئەسفەهان و قوم و کاشان کە بارخانە و گەنجینەی جۆراوجۆری شا "تەهماسب"ی لێ بووە، کە ئەمە هەلێکی چاک بووە بۆ دەستخستنی ئەوانە. سوڵتانیش لەبەر ئەوەی دڵی لێی کرمێ بووبوو، بێ ئەوەی بیەوێ ڕووی ببینێ و بە هیوای ئەوەی بە ئەجەلی خۆی بچێ، ڕێی پێ درا، بەڵام بێ ئەوەی کەسێک لە سەرباز و میرەکانی لەگەڵدا بنێرێ، بەڵکو کۆمەڵێکی لە " کوردان " و ئەوانەی توانستی

سـوارچاکی و چالاکـیـان هەبوو لەگـەڵـیـدا نێـران. لە سنووری هەمـەدانەوە ڕووی کـردە ئەسـفـەهان و مـاڵ و بارەگاکانی سام و بەهرامی برایانی تەهماسب و گەلێکی دیکەی لە خانەدانانی ئەو شارە تاڵان کرد و سووتاند و بەدکارییەکی زۆری کرد و دیارییەکی بێ ئەژماری لەگەڵ نامـەیەکـدا بۆ سـوڵـتـان نارد. سـوڵـتـان ئەوانەی دیارییـەکـانیـان پێ گـەیاند بوو و ئەلقاس مـیـرزای بە گـەلێک دیاریی گـرانبـایی خـەڵات کـرد. ئەلقـاس بەم خەڵاتانە گوڕ و تینێکی پتری پەیدا کرد و بەسەر قوم و کاشاندا.. تا سەر سنووری فارس چوو و هەمیشە ستەم و بەدکاریی دەکرد و وڵاتی ئێرانی سەرەوژێر کرد.

لەو ناوانەدا بوو سـوڵـتـان پیـاوی نارد و داوای کـرد، بەڵام ئەلقـاس نەیوێرا بچێ و گـەلێک بیـانووی بۆ هێنایەوە، هەروەها ترسـیـشی لە تەهمـاسب شـای برای هەبوو، بۆیە ناچار بە چیاکاندا گەڕا و لە " کەسک چنار "ی شارەزووردا گیـرسایەوە. لەوێ تای لێ دێ و لەجێ دەکـەوێ و پیـاوانی تەهمـاسب شـا پێی دەزانن و بەسەریاندا دەدەن و دەیگرن و دەیبەن بۆ تەهماسب شا و ئەویش دەینێرێتە زیندانی قەهقـەهە و لەوێ دەکـوژرێ. (١٦) خـاوەنی گـوڵشـەنی خـولەفـاش کـورتەیەکی لەم باسـەی بە کـەمـوکـوڕییـەوە هەر بەو جـۆرە باس کـردووە. (١٧)

روملو - ش ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە:

سـوڵـتـانی عـوسـمـانی بەڵێنی یارمـەتیی دەدا (واتە یارمەتیی ئەلقاس میرزا - تاقانە) بۆ گرتنی ئێران و لە سەرەتادا یارمەتییەکی زۆریشی دەدا.

ساڵی (٩٥٥) کە شا تەهمـاسب لە ئەرزنجـان بووە، سـوڵـتـان سـولەیمان بە پێنج هەزار سـوارەوە لە ڕێی "کوردستان " و «کەرکووک»ـەوە (ئەلقاس) دەنێرێتە سەر هەمەدان. (١٨)

ڕوملو هەروەها دەڵێ:

سـاڵی ٩٥٦ لە شـاری قـوم و کـاشـانەوە چووە بەغدا...... بەڵام لە ترسی ئەوەی گوێڕایەڵی سـوڵـتـان نەبوو بوو، دەرکـەوت و چووە قـەڵای مـەریوان کـە حاکمەکەی سورخاب بوو، کە تەهماسب شا بەوەی زانی لەشکرێکی بیست هەزار کەسیی کردە سەر و لە ئەنجامدا دەستگیریان کرد و دایانەوە دەست شا، کە ناردییە قەڵای قەهقەهە و لەوێ کوژرا. (١٩)

پەچەوی وردەکاریی دی ڕوون دەکاتەوە و دەڵێ:

ساڵی ٩٥٦ (نامەی سوڵتانی) بۆ ئەلقاس میرزا نێررا و بانگهێـشت کـرا، بەڵام لەبەر ترس و دڵەڕاوکێی لە سوڵتان پاساوی هێنایەوە و داوای لێبووردنی کرد و لەبەر ئەوەی سۆفی محەمەد پاشای وەزیری سێیەم کە نێوانی لەگـەڵ ئەلقـاس باش نەبوو بە پارێزگـاری بەغـدا دامەزرابوو، نەکرا بچێتەوە بەغداش و تێیدا بمێنێتەوە، داوای ئەوەی کرد لە سایەی ئەبەربەنام (أبربنام !؟) بەگ -ی یەک لە میرە کوردەکاندا بێ و لەو شوێنەدا خێوەت و بارەگای خست کە ناوی " کەسک چنار " بوو، کە لەگەڵ ئەو تاقمە گومڕییەدا نیشتەجێ بوو تای لێ هات و لەجێ کەوتبوو. سوهراب -ی برای میری ناوبراو بەوەی زانی، بە لەشکرەوە بەسەریدا دا و گرتی و ڕادەستی تەهماسب شای کرد و نێررایە زیندانی قەهقـەهە و لەوێ کوژرا و لەناو چوو. (٢٠)

مەبەستمە بڵێم: هەر وەک بینیمان میر ئەلقاس میرزا کە ساڵی (٩٥٤ی کۆچی - ١٥٤٧ - ١٥٤٨ی زایین) پەنا دەباتە بەر سوڵـتـان سولەیمانی قـانوونی، سـوڵـتـان پێشوازییەکی چاکی لێ دەکات و یارمەتییـەکی چاکی دەکات، من وای بۆ دەچم یەک لەو یارمەتییـە گەورانەی سوڵـتـان ئەوە بووبێ ئەو ناوچەیەی بۆ بژێوی و خـەرجیی ئەلقـاس مـیـرزا و دانیـشـتنی ئەوانەی سـەر بەو بوون تەرخان کردبێ (لە شێوەی بۆ دابڕینەوە - ئەقتاع) و هەر بۆیە ناوی (ئاغجەلەر) کە ناوەندی ناوچەکە بووە و وەک بینیـمـان " جیهـاننوما " دەڵێ ناوی دیکەی " ئەلقاس " بووە، واتە هەر بەناوی ئەلقاس میرزاوە نراوە.

وەکی دی، لەو باسـانەوە دیارە پێـوەندییـەکی زۆری لەگـەڵ کورددا بووە و لەگـەڵـیـاندا تەبا بـووە، بەتایبـەتی لەگەڵ کوردی ئەو ناوچەیەدا کە بە " بەلقاس " دانراوە. لە کـاتی تەنگانەدا چووەتە " چیاکـانی کـوردسـتـان " و ئەم خاڵانەی لە سەرەوە باسمان کردوون بە بیرماندا دێنەوە:

کـە چووەتە سـەر هەمـەدان و جـەنگی بەرپا کـردووە، بەسـەر ((کـوردسـتـان و کـەرکـوک))دا ڕەت بـووە، بەتایبـەتی کە ئەوسا لەگەڵ سوڵتان سولەیماندا زۆر تەبا نەبووە، سـوڵـتـان سـەرباز و مـیـری فـەرمـیی لەگـەڵدا نەناردووە، بەڵکو ئەوەی پەسند کـردووە، کـۆمـەڵە کوردێکی لەگەڵدا بنێرێ.

لە کۆتاییشدا، کە نێوانی لەگەڵ سوڵتان سولەیمان و " سۆفی محەمەد پاشای وەزیر " دا باش نەبووە، نەیتوانیوە بچێ و لە بەغدا دابنیشێ، ناچار بووە داوای مانەوەی لە ژێر سـایە و پارێزگـاریی مـیـر " ئەبربەنام !! "ی یەک لە مـیـرە کـوردەکـانی کـردووە و لەو شـوێنەدا خـێـوەتگای هەڵداوە کە پێیـان گوتووە " کەسک چنار " (٢١)، کە وەک لە ڕیزبەندیی گوندەکانی دەڤەری بەلقاس - دا وەک کێلگەیەکی سەر بە گوندی تولەکدان باس کراوە و هەموو ئەو دەڤەرەش بەشێک لە وڵاتی شارەزوور بووە.

ناوی بەلقاس

وەک گوتم، زۆر پێ دەچێ سوڵتان سولەیمانی قانوونی لەسەرەتای پێشوازییە گەرمەکەیدا، بەپێی نەریتی ئەو سەردەمە، ئەو ناوچەیەی بۆ بژێوی و خەرجی بۆ ئەلقاس برِیبێتەوە.

بەوەی کە زمانی فەرمیی نووسین و پێوەندییەکان لە دەوڵەتی عوسمانیدا فارسی بووە، بە ناوچەکەیان گوتووە " بائەلقاس - با + ئەلقاس"، واتە بۆ ئەلقاس، یان لەگەڵ ئەلقاس و بائەلقاس لەسەر زماندا لە ئەنجامی گۆکردندا بووەتە " بەلقاس".

بەپێی لێکۆڵەرەوە تورکەکە ناوی " بەلقاس " لە دەفتەری ژمارە / ٣ دا نووسراوە کە وەک لێکۆڵەرەوەکە دەڵێ لە سەرچاوەیەکی زۆر و جودا جودادا ساڵەکەی بە (٩٥٥ی کۆچی / ١٥٤٨ی زایین) دانراوە، واتە ساڵێک دوای ئەوەی ئەلقاس میرزا پەنای بردووەتە بەر سوڵتان سولەیمانی قانوونی.. پێشتر ئەو ناوە نەبووە و دواتریش ناوەکە بەرچاو ناکەوێتەوە. هەر بەقسەی لێکۆڵەرەوەی تورک: لەو لێکدانەوانەی ناو دەفتەرەکە و پارچە کاغەزە نووسراوە بۆ زیادکراوانەی ناو دەفتەری ژمارە (٣)ی سەنجەقی کەرکوکەوە بۆمان دەردەکەوێ دوای ئەمەش تۆماری دیکە رێک نەخراوە. (٢٢)

رووداوە مێژووییەکە ئەوەمان بۆ روون دەکاتەوە، کە هەر لەو ماوەیەدا ئەو ناوە بەسەر ناوچەکەدا سەپێنرابێ و هەر کە ئەو بارودۆخە کاتییە ناجێگیرە نەماوە، ناوەکانیش گەڕاونەتەوە سەر دۆخی جاران و بووەتەوە بەشێکی دانەبڕاو لە شارەزوور و کەرکووک و هەندێک ناو وەک سەرەداوێکی ڕاستییەکانمان بۆ ماوەتەوە و هیچی دی.

دەفتەرەکە دەڵێ: تایەفەی بەلقاس کە گەورەترین تایەفەیەکن لەوانەی لە کەرکووک ژیاون لەم گوندانەی خوارەوەدا ژیاون:

ئاغجەلەر، چوچوردی بوزورگ، مەتفەق، سوسلو، کەریتان، "مەحموود نووری"، "گوێک تەپە"، چوچوردی گچکە، تولەکدان، شوهوودی کۆمو، بابەک، گوبلیجە، قازان ئوتاغی، قازی کەندی، گویرجیلەر، قورد دەلیگی، "واتە: کونە گورگ"، کەلە باش، عەبداڵ (هەروەها بە شێوەی عەبدالان) یش نووسراوە. (٢٣)، قەلەندەر، عومەر کۆمو، سووورداش بە(سووری تاش) نووسراوە، بەڵام ئەو خستنەپاڵەی نێوانی دوو وشەی سوور و تاشدایە لە ناو کەوانەدا نووسراوە کە نیشانەی ئەوەیە خۆیان بۆیان زیاد کردووە بەم جۆرە (Sur[i]ta?)، گەچینە =، قاپچیقای (٢٤) ئەوجوش، مەلیک کەندی " مەڵکەندی! " (٢٥)

هەروەها لەم کێڵگانەی خوارەوەدا خەریکی کشتوکاڵ بوون:

" قزڵجە - قشلاق، هەتوان، یولووکی، تۆپراق، ئولّو - قشلاق، قازی - کەندی، چوبەکلّو، بەکر - کەند، قزڵ - دەرە، ئەشەک - مەیدانی، کەهریز " کارێز "، خۆجالار، چنار، تەلوو، تولەک - خەرابەسی، بوغوت، بۆغامش، کەسوک - چنار، گەلین - ئاغاجی، ئەڤەردی، بەیات، چامی، بۆستانگاه، قزڵ - دەرە - چایی، کەهریزجوک (؟)، ئیمیزجە، جانگی - ئەغاجی، ساتی - باغ، تورکمەن - باغی، قەرە - ئینجیر، دێوە - بۆینو، نارلوجە، مەنسوور - بولاغی، ناسر - ماسر " ئەمرۆ: ناسر میسر "، قوش - دەرە، کەوەرگە - دەرە (؟)، یارمجە، تاش - بولاق، ئاغ - بولاق، چنارە، دینار، مرووەت، گوێک، گوێک قزجە!!، گوێک تەپە " لای قوتبیش سەر بە ئاغجەلەرە "، بوغورد، بۆغامش "نزیک ئاغجە قەلا"ی سەر بە نیلقاز، ئیکیزجە، چەرم - گاف "چەرمەگا"، عەسکەر، ئاغ - بولاق.

گەنم و جۆ و گەنمەشامی و نیسک و لۆکە لە ناوچەکەدا پێدەگەیەنرێ و تەونکاریش دەکرێ و ئاژەڵی گەورە و گچکە پەروەردە دەکرێ. (١٥٧,٣٧٦) ئاقچە باجیان لێ وەرگیراوە.

نێرینەی پێگەییویان (١,١٢١) کەس و ڕەبەنیان (٩٥) کەسن و کۆی گشتییان (١,٢١٦) کەسن. تایەفەی بەلقاس (١٦,٦١٢ ٪)ی نێرینەی پێگەییوی سەنجەقی کەرکووک پێکدەهێنن. (٢٦)

گوند و کێڵگەکانی دەڤەری بەلقاس

تێبینی: دیارە لەسەردەمی عوسمانیدا ڕێکخستن و پایە و پلەی شار و شارۆچکە بەم شێوەیە بووە: لیوا (یانیش ناوەندی لیوا) یەکەی گەورە بووە، ئینجا شار و دواتر شارۆچکە (ناحیە) ئینجا گوند (قەریە - قریە)، ئینجا کێڵگە (مەزرەعە - مزرعە)، نووسەر لێرەدا باسی سەرژمێر و دانیشتووانی گوندیشی کردووە، بەڵام بۆ کێڵگەکان، لەو گوندانەدا کە سەر بە دەڤەری بەلقاس-ن تایەفەی بەلقاسیان تێدا نیشتەجێ بوون و کێڵگەکانیشیان دەچاند:

١- گوندی ئاغجەلەر: لە حەفتا و سێ خێزاندار و حەوت ڕەبەن " سەڵتە زەلام پێکهاتووە. دێیەکە دوو کوێخای لێ بووە. ئەم کێڵگانەی خوارەوەیان چاندووە:

قزڵجە قشلاقی هەتیان، پانووکی، تۆپراق و ئولّو قشلاق " قشلاقی گەورە " (٢٧)

گەنم و جۆ و گەنمەشامی و قۆزاخە لۆکەیان بەرهەم هێناوە. لەو بەرهەمە باس کراوانە لەگەڵ ئاژەڵی گەورە و گچکە و تەونکاری و هەلاجی و " لەخۆڕایی " (٢٨) و سوورانە و لە ماڵان (٣,٥٣٠ ئاقچە) (١٥) باجیان لێ وەردەگیرا.

٢- گوندی چوهووری دیزەک ١١٤(چوچوردی گەورە): کە ناوی دیکەی خۆربەیان (Hor-beyan) بووە، تایەفەی بەلقاسی تێدا دانیشتوون و ئەم گوندە لە شەست و چوار خێزاندار و هەشت ڕەبەن پێکهاتووە. دێیەکە یەک کوێخای بووە. گەنم و جۆ و گەنمەشامی و قۆزاخە لۆکە بەرهەم هێنراوە، لەم بەرهەمانە و لە تەونکاری و بەخۆڕایی و سوورانە و فڕن " تەندوور " و ئاش و لە ماڵان بڕی (٦,٦٢٤ ئاقچە باجیان لێ وەرگیراوە. مولکی " خۆربەیان " کە ئێستاکە چوچوردی بزورگی پێ دەڵێن، بەپێی بەڵگەی شەرعی لەلای میر داوەدە. ل١١٥.

٣- گوندی مەتفەق: ئەم گوندەی لە (" ٥٦ " ٥٨) ماڵی خێزاندار و پێنج ڕەبەن پێکهاتووە. یەک کوێخا و یەک کەڕ و یەک کوێری هەبووە و بەروبوومی گەنم و جۆ و قۆزاخە لۆکە و نیسک و گەنمەشامیی سپی و سوور بەرهەم هێنراوە. ئەم بەرهەمانە و لە ئاژەڵی گەورە و گچکە و تەونکاری و هەلاجی و خۆڕایی و سوورانە و ئاش و ماڵەکان بڕی ٨,٦٤٨ ئاقچە باجیان لێ وەرگیراوە.

خانووی فەرمی (٢٨٠) ئاژەڵی فەرمی (٢٢٥) لەوەرگە " مەراعی " مەبەستیان لە مەڕ "مییینە " بووە (٢٣٥) جۆڵای فەرمی (٤٠) تەونکاری فەرمی (٣٠) هەلاجی فەرمی (٥) خۆڕایی و باجی سوورانە (٥٠٦). گەنم (١٩) تەغار بایی (٢,٨٥٠) - جۆ (٤٩) تەغار بایی (٣,٤٣٠) - قۆزاخە لۆکە (٥) وەزنە بایی (١١٢)

ئاسیاوی خان ئەحمەد - باب / ١ - باج/ ٤٠ گەنمەشامی و دوخن (٩) تەغار بایی (٧٤٠) - نیسک (١٠) وەزنە - بایی (٧٥) - گەنمەشامی (١) تەغار - بایی (٨٠).

٤- گوندی سوسلی و کەریتان: لە (٢٥) ماڵی خێزاندار و (٥) ڕەبەن پێکهاتووە. گەنم و جۆ و گەنمەشامی و قۆزاخە لۆکەی لێ بەرهەم هێنراوە، لە تەک ئەم بەروبوومە باسکراوانەوە، لە ئاژەڵی گەورە و گچکە و تەونکاری و خۆڕایی و سوورانە و ئاش و لە ماڵان بڕی (٩٣٧) ئاقچە باجیان لێ وەرگیراوە.

٥- گوندی کەریتان: لە (١٢) خێزاندار و (٥) ڕەبەن پێکهاتووە. گەنم و جۆ و قۆزاخە لۆکە و گەنمەشامیی لێ بەرهەم هێنراوە. لەتەک ئەم بەرهەمانەدا لە ئاژەڵ و تەونکاری و خۆڕایی و سوورانە و ئاش و ماڵان (٨٦٧) ئاقچە باجیان لێ وەرگیراوە.

٦- گوندی مەحموود نووری: لە (٥٩) خێزاندار و (١٣) ڕەبەن پێکهاتووە. ئەم گوندە یەک کوێری لێ بووە. لە گەنم و جۆ و گەنمەشامی و قۆزاخە لۆکە و نیسکی بەرهەم هێنراو، لەگەڵ ئەم بەرهەمانەدا ئاژەڵی گەورە و گچکەی بەخێو کراو و تەونکاری و خۆڕایی و سوورانە و لە ماڵان (٥,٦٢٥) ئاقچە باج وەردەگیرێ.

کێڵگەی بەکر کەندی، لە تەک ئاغجەداغ، نزیکی چانکاڵ ئاغاچ و قزڵ دەرە و ئەشەک مەیدانی

کێڵگەی کارێز" کەهریز " و کێڵگەی کوچوکچنار و کێڵگەی ((ڕاس))یە

کێڵگەی دیوان / کێڵگەی حاجی قەرە و قەرە بوڵاق

کێڵگەی خۆجالار و چنارتەلو و تولەک خرابەسی " کەلاوەی تولەک "

٧- گوندی گوێک تەپە " گۆپ تەپە! " و کێڵگەی بوغوود و بۆغامش لە نزیک ئاغجەقەڵا : لەگەڵ کێڵگەکانی بوغوود و بۆغامش پێکەوەیە. لە(٦٥) ماڵەخێزان و (٥) ڕەبەن پێکهاتووە. یەک کوێخای هەیە. لەناو خەڵکەکەدا یەک کورد!! تۆمار کراوە. گەنم و جۆ و گەنمەشامی و قۆزاخە لۆکە بەرهەم دەهێنرێ. لەگەڵ ئەم بەروبوومەدا لە ئاژەڵی گەورە و گچکە و خۆڕایی و سوورانە و لە ماڵان (١٠,٠٠٠) ئاقچە باج وەرگیراوە.

٨- گوندی چوچوردی گچکە: لە (٦٥) ماڵی خێزاندار و (٥) ڕەبەن پێکهاتووە. ئەم دێیە یەک کوێخا و یەک کوێری لێیە. گەنم و جۆ و گەنمەشامی و قۆزاخە لۆکە بەرهەم دەهێنن. لەگەڵ ئەو بەروبوومەدا لە تەونکاری و ئاژەڵی گەورە و گچکە و بە خۆڕایی و سوورانە و لە ماڵان (٥,٢٧٢) ئاقچە باجی لێ وەرگیراوە.

٩- گوندی تولەکدان: لە (٤٦) خێزاندار و (٣) ڕەبەن پێکهاتووە. لەم دێیەدا یەک کوێخا و یەک کوێری لێیە. گەنم و جۆ و گەنمەشامی و قۆزاخەلۆکە بەرهەم دەهێنن. لەگەڵ ئەم بەرهەمانەدا، لە ئاژەڵی گەورە و گچکە و تەونکاری و لەخۆڕایی و سوورانە و لە ماڵان (٢,٧١٩) ئاقچە باج وەرگیراوە.

کێڵگەی کەسک چنار و گەڵین ئاغاج و ئەڤێردی

کێڵگەی نەبات چامی (بەیات چامی)

کێڵگەی بۆستانگاه

کێڵگەی خڕی قزڵ دەرە " قزڵ دەرە چایی "

١٠- گوندی شوهود کۆمۆ: لە (١٢٢) خێزاندار و

(٧- ٨) ڕەبەن پێکهاتووە. لە گوندەکەدا یەک کوێخا هەیە، هەروەها (١٠) دانە ماڵە سەیدی لێیە. تێکڕا (١٣٢) ماڵی خێزاندار و (٧) ڕەبەنی لێیە. کێڵگەکانی ئاغ بولاّق و چنارە و دینار و مورووەت و گوێک ئیکیزجە و چەرم - گاث " چەرمەگا! " لەلایەن خەڵکی ئەم دێیەوە دەچێنرێن. گەنم و جۆ و قۆزاخەلۆکەی لێ بەرهەم هێنراوە. لەگەڵ ئەو بەروبوومانەدا لە ئاژەڵی گەورە و گچکە و تەونکاری و بۆیاخخانە و ئاش و لەخۆڕایی و سوورانە و لەماڵان (١٥,٧٩٦) ئاقچە، باج وەرگیراوە.

١١- گوندی بابک: لە (٦٨) خێزان و (١) یەک ڕەبەن پێکهاتووە. گوندەکە یەک کوێری لێ بووە. گەنم و جۆ و گەنمەشامی و قۆزاخە لۆکە و نیسکی لێ بەرهەم هاتووە. لەگەڵ ئەو بەروبوومەدا، لە ئاژەڵی گەورە و گچکە و تەونکاری و هەلاجی و ئاش و لەخۆڕایی و لە ماڵان (٨,٣١٧) ئاقچە باجی لێ وەرگیراوە.

١٢- گوندی گویللیجە: لە (٥٩) خێزان و (٧) ڕەبەن پێکهاتووە. لە گوندەکەدا دوو کوێخا هەبووە، کێڵگەکانی عەسکەر و ئاقبولاّق و خەڵکانی ئەم دێیە کشتوکاڵیان لێ کردووە، گەنم و جۆ و قۆزاخە لۆکە و گەنمەشامی بەرهەم هێنراوە. لەگەڵ ئەو بەروبوومانەدا لە ئاژەڵی گەورە و گچکە و تەونکاری و هەلاجی و لە خۆڕایی و سوورانە و لە ماڵان (٦,٧٥٢) ئاقچە باج وەرگیراوە.

١٣- گوندی قازان ئۆتاغی: لە (٣٤) خێزان و (٥) ڕەبەن پێکهاتووە. یەک کوێخای لێ بووە. گەنم و جۆ و قۆزاخە لۆکە و نیسک و گەنمەشامیی لێ بەرهەم هێنراوە. لەگەڵ ئەو بەروبوومەدا لە ئاژەڵی گەورە و گچکە و تەونکاری و هەلاجی و لە خۆڕایی و سوورانە و ئاش و لە ماڵان (٢,٤١٢) ئاقچە باجیان لێ وەرگیراوە.

١٤- گوندی قازیکەندی: لە (٦٠) خێزاندار و (٦) ڕەبەن پێکهاتووە. دێیەکە یەک کوێخای لێیە. گەنم و جۆ و قۆزاخە لۆکە و نیسک و گەنمەشامی لێ بەرهەم هێنراوە. لەگەڵ ئەو بەروبوومەدا لە ئاژەڵی گەورە و گچکە و تەونکاری و لە خۆڕایی و سوورانە و لە ماڵان (٧,٨٢٢) ئاقچە باج وەرگیراوە.

١٥- گوندی گویرجیلەر " واتە: گورجییان ": لە (١١) خێزان و (١) یەک ڕەبەن پێکهاتووە. یەک کوێخای لێ بووە. گەنم و جۆ و گەنمەشامی و قۆزاخە لۆکە و نیسک بەرهەم هێنراوە. لەگەڵ ئەو بەروبوومەدا لە ئاژەڵی گەورە و گچکە و تەونکاری و هەلاجی و لە خۆڕایی و سوورانە و لە ماڵان (١,٤٢٠) ئاقچە باجیان لێ وەرگیراوە.

١٦- گوندی مەلیککەندی " مەڵکەندی!! ": لە (٦٢) خێزان و (٥) ڕەبەن پێکهاتووە. یەک (کەلاسجی؟!)ی لێ بووە. گەنم و جۆ و قۆزاخە لۆکە و گەنمەشامی و نیسک و نۆکی لێ بەرهەم هێنراوە. لەگەڵ ئەو بەروبوومەدا لە لەوەڕگە و ئاژەڵی گەورە و گچکە و ئاش و تەونکاری و هەلاج و قۆزاخە لۆکە و لە خۆڕایی و سوورانە و لە ماڵان (٧,١٢٠) ئاقچە باجیان لێ وەرگرتووە.

١٧- گوندی قورت دەلیگی " بە تورکی واتە: کونەگورگ ": لە (٢٦) خێزان پێکهاتووە. گەنم و جۆ گەنمەشامی قۆزاخە لۆکە بەرهەم هێنراوە. لەگەڵ ئەم بەروبوومەدا، لە ئاژەڵی گەورە و گچکە و تەونکاری و لە خۆڕایی و لە ماڵان (١,٥٨٥) ئاقچە باجیان لێ وەرگیراوە.

١٨- گوندی کەلە باش: لە (٢٣) خێزان پێکهاتووە. گەنم و جۆ و گەنمەشامی و قۆزاخە لۆکەی لێ بەرهەم هێنراوە. لەگەڵ ئەم بەروبوومانەدا لە ئاژەڵی گەورە و گچکە و لە تەونکاری و هەلاجی و لەخۆڕایی و سوورانە و لە ماڵان (١,٤٨٨ * ئاقچە باجی لێ وەرگیراوە.

١٩- گوندی ئەبداڵ: لە (٥٣ - ٥٤) خێزان و (٣) ڕەبەن پێکهاتووە. گەنم و نیسک و قۆزاخە لۆکە و گەنمەشامی و جۆ - یان بەرهەم هێناوە. لەگەڵ ئەو بەروبوومەی باس کران، لە ئاژەڵی گەورە و گچکە و لە تەونکاری و هەلاجی و لە خۆڕایی و سوورانە و ئاش و بۆیاخخانە و لە ماڵان (٦,٢٥٥) ئاقچە باج وەرگیراوە.

٢٠- گوندی قەلەندەر: لە (٣٨) خێزان و (٣) ڕەبەن پێکهاتووە. گەنم و جۆ و قۆزاخە لۆکە و گەنمەشامیی لێ بەرهەم هێنراوە. لەگەڵ ئەو بەرهەمانەدا لە ئاژەڵی گەورە و گچکە و تەونکاری و هەلاجی و ئاش و لە خۆڕایی و سوورانە و لە ماڵان (٤,٣٠٧) ئاقچە باجی لێ وەرگیراوە.

٢١- گوندی عومەر کۆمو: لە (٨) خێزان پێکهاتووە. گەنم و جۆ و قۆزاخە لۆکەی لێ بەرهەم هێنراوە. لەگەڵ ئەو بەروبوومانەدا، لە ئاژەڵی گەورە و گچکە و لە تەونکاری و هەلاجی و لە خۆڕایی و لەماڵان (٤,٢٠٧) ئاقچە باجی لێ وەرگیراوە.

٢٢- گوندی سووورداش: لە (٩) خێزان پێکهاتووە. یەک کوێخای هەبووە. گەنم و جۆ و گەنمەشامی و قۆزاخە لۆکەی لێ بەرهەم هێنراوە. لەگەڵ ئەو بەروبوومەی باسیان لێوە کرا لە ئاژەڵی گەورە و گچکە و لە تەونکاری و هەلاجی و لە خۆڕایی و سوورانە و لە ماڵان

(٩٣٧) ئاقچە باجیان لێ وەرگیراوە.

٢٣- گوندی گەچینە: لە (٢٨) خێزان (٣) ڕەبەن پێکهاتووە. لە دێیەکەدا یەک کوێخا هەبووە. گەنم و جۆ و قۆزاخە لۆکە بەرهەم هێنراوە. لەگەڵ ئەم بەروبوومەی باسیان لێوە کرا، لە ئاژەڵی گەورە و گچکە و لە تەونکاری و هەلاجی و لە خۆڕایی و لە ماڵان (١,٦٩٥) ئاقچە باجیان لێ وەرگیراوە.

٢٤- گوندی قاپچیقای: لە (٦١) خێزان پێکهاتووە. لە گوندەکەدا یەک کوێخا هەبووە. گەنم و جۆ و گەنمەشامی و نیسکی لێ بەرهەم هێنراوە. لەگەڵ ئەم بەروبوومەدا لە ئاژەڵی گەورە و گچکە و لە تەونکاری و هەلاجی و لە خۆڕایی و سوورانە و ئاش و لە ماڵان (٤,٧٣٥) ئاقچە (٢٩) باجیان لێ وەرگیراوە. (٣٠)

پەراوێزەکان:

(١) جهاننما - لاپەڕە / ٤٤٥.

(٢) جهاننما - بەرگی (٩) - لاپەڕە / ٤٣٥

(٣) ئەولیا چەلەبی - سیاحەتنامە - بەرگی یەکەم - لاپەڕە / ١٧٥

(٤) سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە / ١٨٨.

(٥) تاریخ پچوی - لاپەڕە / ٣٢٧ - ٣٢٨

(٦) س. پ - ل/ ٣

(٧) لێکۆڵینەوە لە دەفتەری ژمارە / ٣ - ل/ ١٣

(٨) لێکۆڵینەوە لە دەفتەری ژمارە / ٣ - لاپەڕە / ١٣ - ١٤,

(٩) س. پ - ل/ ٥,

(١٠) سەرچاوەی پێشوو - ل/ ١٣,

(١١) سەرچاوەی پێشوو - لاپەڕە / ١٢٤

(١٢) شیروان: هەرێمێکە لەولای ڕووباری کەڕ لەسەر دەریاچەی قەزوین شارە گەورەکەی " شەماخی " یە. بۆ زانیاریی پتر بڕوانە: لسترنگ - بلدان الخلافة الاسلامية - ل/ ٢١٤.

(١٣) روملو - احسن التواريخ - ل/ ٣٧٥ - ,٣٧٦

(١٤) تاريخ سولاقزاده - ص / ٥٠٥ - ٥٠٦.

(١٥) مێژووی پەچەوی ل/ ,٢٦٧

(١٦) تاريخ صولاقزاده - بە کورتی لە ل/ ٥٠٧ - ٥١٢

- هەروەها بڕوانە: مێژووی پەچەوی - ب ١ - ل/ ٢٧٧

(١٧) بڕوانە:

- نظمي زاده مرتضى افندي - گلشن خلفا، دار الطباعة المعمورة، قسطنطينية، ١١٤٣ هـ، ص(٦٢ ب - ٦٣ أ) " چاپی تورکی ".

- نظمي زاده مرتضى افندي، گلشن خلفا، ترجمة موسى كاظم نورس، مطبعة الاداب، النجف الاشرف، ١٩٧١، ل/ ٢٠٢. " چاپی عەرەبی ".

(١٨) بڕوانە:

روملو، احسن التواريخ، ل(٤٣٣)

هەروەها بڕوانە:

http://www.iranicaonline.org/articles/ alqas-alqasb-alqas-mirza- safawi

(١٩) روملو، احسن التواريخ، ل/ ٤٣٩ - ٤٤٠

(٢٠) تاريخ پچوی، ج١، ل/ ٢٨٢ - ٢٨٣

(٢١) لە لێکۆڵینەوەکەدا باسی گوندی تولەکدان -ی سەر بە ناوچەی بەلقاس! دەکات، کە دێتە سەر یەک لەو کێڵگانەی ئەم ناوچەیە، بە کەسویک چنار "Kesük çinar"ی ناودەبا، (ل / ١١٨ی لێکۆڵینەوە لە دەفتەری ژمارە / ٣). کە بە تورکی چناری بڕاو دەگەیەنێ. لە کاتێکدا بە ڕێنووسی کۆن و پیتە عەرەبییەکان دەبێ نووسرابێ " کسک چنار "، ئەمەش جگە لەوە دەکرێ بە " کەسک چنار " بە کوردی، واتە: چناری سەوز بخوێنرێتەوە و بە کەسویک- یش بخوێنرێتەوە، وەک لێکۆڵەرەوە تورکەکە خوێندوویەتییەوە.

من کەسک چنار-ە کوردییەکە بە شیاوتر و ڕاستتر دەزانم، بەوەی کە ناوچەکە ناوچەیەکی کوردنشینە و وەک بینیشمان هەر لەو سەردەمانەشدا (ئەبەربەنام)ی میری کوردی لێ دەسەڵاتدار بووە، ئەگەر نا ئەلقاس داوای پارێزگاریی ئەوی نەدەکرد.

(٢٢) د. یووسف سارینای - لێکۆڵینەوە لە دەفتەری ژمارە / ٣ - ل/ ٣

(٢٣) دەفتەری تۆماری ژمارە / ٣ - لاپەڕە / ١٩ پەراوێزی ژ ١٢٦, /

(٢٤) دەفتەری تۆماری ژمارە / ٣ - لاپەڕە / ١٤.

(٢٥) ڕەنگە ئەمە مەڵکەندیی بنەمای شاری سلێمانی بێ - تاقانە.

(٢٦) دەفتەری تۆماری ژمارە / ٣ - لاپەڕە / ١٤

(٢٧) لێکۆڵەرەوە لە لاپەڕە (٢٩) دا ناوی ئەو کێڵگانەی بەوجۆرە نووسیوە، واتە:

قزڵجە قشلاقی هەتیان، پانووکی، تۆپراق و ئوڵو قشلاق " قشلاقی گەورە "

لە لاپەڕە (١١٤) دا ناوی ئەو هەر ئەو کێڵگانەی بەم جۆرە نووسیوە:

کێڵگەی قزڵجە - قشلاق و هەتبان و یولووکی و تۆپراق و ئوڵو - قشلاق

(٢٨) لەخۆڕایی: لە تورکیدا زاراوەی - بادهوا / بادی هەوا بەکار براوە، دیارە زاراوەیەکی لێکدراوی فارسی و عەرەبییە، لە کوردیدا واتاکەی دەکاتە: بای هەوا - کە واتەی خۆڕایی دەگەیەنێ. لێرە لە دەقەکەدا بۆ ئەو جۆرە باجە بەکارهێنراوە کە لەسەردەمی عوسمانیدا لە قازانجی ئەو گوندنشینانە وەرگیراوە، کە

زەویوزاریان بەدەستەوە نەبووە.
بڕوانە:
http://www.bulmacasozlugu.net/Sozluk/ - BADIHAVA
- http://www.topragizbiz.com/showthread.php/41-osmanli-kulturundeki-bazi-terimler-ve-turkce-anlamlari

(٢٩) ئاقچە:
ناوی ئەو دراوە بووە لە کاتی خۆیدا لەبەردەستـان بووە. ناوەکە لە ئاقـچـە: بە تورکی واتە (سـپـی)یەوە هاتووە و بە دراوی زیو گوتراوە.
ئەو ئاقچانەی لە سەردەمی سوڵتان یاوز و سولەیمانی قانوونیدا لێـدراون، پێنجـیـان درهەمـێک بووە، واتە هەر یەکـەیان نزیکەی (سێ قـیـرات و نیـو) بووە، عـەیاریشـیـان (٨٥) بووە. لەم سـەردەمـەدا لە " کـوردسـتـان " و سـووریا و مـیـسـر و حـیـجـاز و قـەفـقـاسـیـا و ئازەربایجـان و ئێـراق و یەمـەن و تەرابلوسـغـەرب و توونس - دا " دەربخـانە - واتە شوێنی سکە لێدان " کراوەتەوە و سکە لێدراوە. سکەی هەر یەک لەم شوێنانە لەوی دیکە جودابووە، بۆ زانیاریی زیاتر و فراوان بڕوانە لاپەڕە (٣٢) بەولاوەی:
OSMANLI TAR?H DEY?MLER? VE TER?MLER? SÖZSÜGÖ C:! ? Mehmet Zeki Pakal?n ? Milli Egitim Ba-kanligiYay?nlari- ISTANBUL - 1993.
(٣٠) دەفتەری ژمارە (٣) لاپەڕە (٢٩ - ٣١).
- زانیـاریـیـەکـانی کـێـڵـگەکـان لە لاپەڕە (١١٥ - ١١٧) وە گواستراوەتەوە.

سەرچاوەکان:
(١) کاتب چەلەبی " مستەفا حاجی خەلیفە - جیهان نوما - چاپی یەکەم - ساڵی ١١٤٥ی کۆچی - ١٧٣٢ / ١٧٣٣ی ز - بە چاپی ئیبراهیم موتەفەریقە ناسراوە.
(٢) اولیا چلبی " محـمـد ظلی ابن درویش - سـیـاحتنامـه - برنجی جلد - طابعی: احـمـد جـودت - در سـعـادتده " إقـدام " مطبعه سی - ١٣١٤.
(٣) ئیبـراهیم ئەفـەندیی پەچەوی - تاریخ پچـوی - ٢ جلد - مطبعەء عامرة - ١٥ صفر سنة ١٢٨٣.
(٤) لێکۆڵینەوە لە دەفـتـەری ژمـارە / ٣ی تۆمـاری تێکڕایی لیـوای کـەرکـوک " سـەردەمی سـوڵـتـان سـولەیمانی قـانوونی " کـە ئەمەیە:
III NUMARALI KERKÜK LUVASI MUFASSAL TAHRIR DEFTERI - (Kanûnî Devri) "Dizin, Transkripsiyon ve T?pk?bas?m" ANKARA- 2003
(٥) کی لسـترنج - بلدان الخلافة الشرقـیـة - ترجـمة: بشـیـر فرنسیس و کورکیس عواد - مؤسسة الرسالة - الطبعة الثانیة - بیروت (١٤٠٥ هـ - ١٩٨٥ م).
(٦) حسن بیک روملو - احـسن التـواریخ - تصـحـیح دکـتـر عبدالحسین نوائي - چاپخانه حیدری، ١٣٥٧.
(٧) محـمد افندي صولاق زاده - صولاق زاده تاریخي - باب عالی جوارنده (محمود بک) مطبعة سندة - استانبول - ١٢٩٧.
(٨) - نظمی زاده مـــرتضی افندی - کلشن خلفـــا - دار الطباعة المعمورة - قسطنطینیة - ١١٤٣ ە (چاپی تورکی)
- نظمی زاده مـرتضی افندي - کلشـن خلفـا - ترجـمـه مـوسی کـاظم نورس - مطبـعـة الاداب - النجف الاشـرف ,١٩٧١ (چاپی عەرەبی)
پێگە ئەلکترۆنییەکانی:
http://www.iranicaonline.org/articles/ - alqas-alqasb-alqas-mirza-safawi
- http://www.bulmacasozlugu.net/Sozluk/BADIHAVA
- http://www.topragizbiz.com/showthread.php/41-osmanli-kulturundeki-bazi-terimler-ve-turkce-anlamlari
- OSMANLI TARIH DEYIMLERI VE TERSMLERG SÖZ?Ü?Ö C:! ? Mehmet Zeki Pakalln - Milli Egitim Ba-kanllglYaylnlarl - ISTANBUL ? 1993.